

ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ

Сергій Тарадайко За мотивами Захер-Мазоха

*Ніхто ніколи не заходив так далеко,
зберігаючи при цьому пристойність*
Ж. Дельоз. Презентація Захер-Мазоха
(Холодне та Жорстоке)

Подібно до самого цього подвійного прізвища й відповідне, сказати б, явище так само виглядає ніби роздвоєним і подвійним. Отже, спершу, звісно, згадується письменник. Але одразу відчувається щось іще – відомий стан, який отримує свою назву від одної частини прізвища: «мазохізм».

Очевидно, зайве нагадувати, що йдеться про своєрідне, так би мовити, задоволення від болю та приниження. Втім, і тут є невизначена роздвоєність, адже йдеться про сексуальне відхилення, тобто збочення. Це з одного боку. Водночас, як відомо, саме поняття «мазохізму» може вживатись у ситуаціях, які, власне, й не пов'язані з сексуальністю. До речі, тут одразу ж виникає неначе сумнів: а чи виключно сексуальним є це явище?

Та навіть, якщо казати про «збочення», так само швидко з'являється знайоме вже роздвоєння. Згадаймо про «садо-мазо», вживаючи просто сленг, або про «садо-мазохістську єдність», якщо хочемо втішатися хоч уявно «науковістю». До речі, Захер-Мазоху (й самому тому феномену) присвячено вже силу-силенну досліджень. Але й тут одразу відчутна вже не згадувана подвійність, а неприхована суб'єктивність або й довільність у розумінні. Виникає дещо подібне до «розпорошення», «розсіювання» (*la dissémination*) Жака Деріда¹. Тому кожне таке тлумачення ніби нагадує, що ми мало що розуміємо в мазохізмі.

Головною, напевне, вадою тих тлумачень є пояснення цього справді складного явища з погляду власних уявлень. Адже дещо цілком незвичне розглядають, як правило, з точки зору звичайного і обмеженого досвіду

(знов подвійність, яка навряд чи допомагатиме у розв'язанні цієї проблеми). Тож облишимо світ уявлень і пошукаємо щось об'єктивніше. Наприклад, якісь обставини, причому краще не «будуарного», так би мовити, характеру, що ними просто рясніють усі дослідження про Мазоха.

Почнемо з одного факту, дуже прикметного саме для нас, українців. Адже письменник і народився, і виріс у Львові, власне, звісно ж, у Лемберзі (теж роздвоєння). Більше того, Захер-Мазох, як відомо, ще й називав себе «русином» (у німецькому написанні Ruthenen), як це звалось в тогочасній Австро-Угорщині. Тож українцем...

У роботах отих допитливих науковців уже відзначено, що прямих і документальних свідчень українського походження Захер-Мазоха не існує... Більше того, він і сам ніби пом'якшує власне твердження, тепло згадуючи свою «няню», яка справді була українкою. Це можна розуміти так, що, хай не кривно, проте з найперших життєвих вражень, я почуваю себе людиною з українським корінням. Окрім того, часто згадують і літературну, так би мовити, кон'юнктуру. Бо письменнику необхідно було знаходити власну тему, певну відмінність у літературному середовищі.

Хай там як, але, сказати б, «українство» Захер-Мазоха не вважалося гідним уваги. Власне кажучи, ми й самі відчуваємо, що чогось українського там і справді небагато. Все це так. І все ж один-єдиний аргумент у цій справі переважає геть усе: вже назване самовизначення.

Це нагадує ситуацію, коли Ніцше вважає себе вихідцем із польського дворянства, проте прискіпливі науковці не знаходять якихось підтверджень і документів. Але щб потрібно доводити, коли йдеться про Ніцше? – Людину, яка найглибше відчула саму сутність аристократії...

Тож у випадку Захер-Мазоха нам важлива не генеалогія, а пояснення тих причин, які спонукали його вважати себе «русином». І найперше, звісно, згадаємо про країну, в якій усе це відбувалось. Офіційно вона називалась Австро-Угорська монархія. Втім, інший видатний австрійський письменник, Роберт Музиль, у властивому йому стилі, тож іронічно, називав її «Каканія» (від уживаної там аббревіатури «k.-k.», отже, «kaiserlich-königlich», або ж «імператорсько-королівська»). Знову подвійність, яка найкраще відображує саму суть отої держави. Це було доволі строкате й нетривале поєднання багатьох різних народів, і не дивно, що суперечки на тому ґрунті набули тут особливого поширення. Та найбільше протистояння відбувалося не просто між окремими народами – між різними цивілізаціями та світами.

Справа в тому, що до складу цієї держави ввійшли народи як Заходу, так і Сходу, чи хоч би Західної та Східної Європи. Власне, «західна» сторона була німецькою, а «східна» – переважно слов'янською. Але щб притаманне для «німецького»? Коли спробувати назвати якусь одну вирішальну рису, можна згадати, що від Канта до Ніцше (за величезної відмінності між ними) німецьке мислення виходило з активної ролі суб'єкта. Це одразу визначає певну роль і для другої, слов'янської сторони. Й не даремно в історичній Австро-Угорщині саме німецька сторона стає «домінуючою» (для кожного, хто знайомий з мотивами

мазохізму, це слово, «домінуюча», має відразу впадати в очі). Новина полягала в тому, що наявність іще й другої сторони давала змогу подивитися на ситуацію саме з неї. «При таких стосунках, – нехай і з іншого приводу пише Мазох, – один має бути молотом, а інший – ковадлом. Я обираю ковадло»². Власне, звідси й походить оте вигадане чи дуже перебільшене ним «українство»...

Ця позиція просто змушувала шукати зовсім інше, протилежне щодо «західного», сприйняття. Поза сумнівом, і сама західна думка була схильною до критики власних основ (чого варті лише згадані Кант і Ніцше!). Але там ішлося про критику «ізсередини». Бо ніколи не зазіхали на визначальне – зосереджене на собі, самодостатнього й самовпевненого суб'єкта. До речі, його наявність і ставала передумовою тої критики. Позиція Захер-Мазоха відрізнялася саме тим, що виходила з іншого, під-леглого, за-лежного та при-ниженого суб'єкта. Хоч яким це здається дивним, але така точка зору – попри, здавалося б, її слабкість – означала, що суттєва критика Заходу може відбутись і ніби «ззовні», бо торкатися головного: саме суб'єкта.

Слід зазначити, славнозвісна «Венера в хутрі» була частиною циклу «Спадщина Каїна», задуманого, щоб зобразити всю теперішню цивілізацію.

Зауважимо, вона постала письменнику в образі того першого братовбивці. Проте варто згадати Каїна, й одразу згадаєш Авеля. Тобто знову з'являється вже знайома конфігурація, що складається з активної та пасивної сторін.

Проте Мазох іде ще далі, тож, обравши собі пасивну роль, – активну віддає жінці. Власне, звідси й починається мазохізм...

Але важливо не поспішати переносити ці стосунки до приватного й особистого рівня. Треба знову ж наголосити, що найперше тут розглядалася сама західна цивілізація. То були часи глибинного зламу в європейському світобаченні, й одною з його нових особливостей стали саме питання статі. На світоглядному рівні це проявилось в розумінні «чоловічої» суті Заходу. Недаремно ж його джерела – й біблійні, й міфологічні – надавали безумовної переваги чоловікам. Адже й сам активний суб'єкт у тому способі мислення лише приховував ознаки «чоловічого»...

При цьому треба сказати, що для Заходу характерними були спроби позбутися хоч якого домінування. Це, звичайно, стосувалось і «чоловічого», власне, «батьківського» начала, – згадаймо хоча б Едіпа. Та насправді тут ішлося про боротьбу, тобто знов-таки чоловічий прояв активності.

Аж раптом, у віддаленому закутку того західного світу, несподівано з'явилася людина, здатна сказати щось нове. Бо чому б не передати цю чоловічу, по суті, роль, а також усі повноваження – жінці? Більше того, зробити це, безумовно, розуміючи, що вона мала б набути і пев-

² Леопольд фон Захер-Мазох. Венера в хутрі. – Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – С. 85. Посилання на цю книгу надалі в дужках.

них рис, здебільшого для її непритаманних, – суворой владності і жорстокості... Отже, зовсім іншої ролі набуватиме й чоловік. У своєму новому становищі він і справді буде залежним, аж до рабства та пониження.

Звичайно, з точки зору, власне, західного бачення – все це рідкісна нісенітниця. Та маємо нагадати: Захер-Мазох саме й шукає противагу щодо західного розуміння. Треба визнати, що найвища цінність останнього – це свобода й незалежна самодостатність. Окрім того, для Заходу притаманна саме розумність, усвідомлена впорядкованість, але Мазох не лише відкидає всі ці засади, а й висуває протилежні та несумісні. Розумності він, як відомо, протиставляє гостру чуттєвість. А відтак оте рабство та пониження виправдовуються – насолодою...

Вже згадане нами роздвоєння сягає тут апогею, бо, повторюємо, письменник так рішуче протиставляє своє бачення до загальноприйнятого, що ці настрої виключають один одного. Проте звідси випливає, можливо, перший суттєвий висновок. А саме: не варто й сподіватися на розуміння мазохізму, коли виходити з точки зору звичних уявлень.

Окрім того, Мазох і сам ясно підказує, де потрібно шукати відповідь. Уже назва його творіння, звичайно ж, не випадкова. Читачу може здаватися, що Венера – це саме жінка з описаної там історії, та письменник наполягає, що насправді – це богиня, богиня кохання. Не в якомусь романтичному, поширеному тоді смислі, а буквально й безпосередньо. Недаремно ж вона постала там як статуя – «моя кохана витесана з каменю» (с. 69).

Вже звідси можна побачити, що владна жіночість, яка, сказати б, оволоділа Захер-Мазохом, – це не стільки конкретна жінка, скільки давнє й найпотужніше начало. Тоді роль і конкретної, так би мовити, жінки стає значно зрозумілішою. Бо це саме роль, яку виконує така жінка і фактично лише втілює чи зображує те начало. Тут одразу можна згадати про відому й беззаперечну театральність «Венери в хутрі». Більше того, тоді всі ці «батоги» і «нагайки», й насамперед оте «хутро», постають у зовсім іншому, допоміжному розумінні. Треба визнати, що зіграти богиню дуже непросто. Необхідні певні засоби для підсилення свого впливу, хоча насправді це звичайний театральний реквізит.

Отже, маємо розрізнити два доволі відмінні виміри. З одного боку, реальний, але насправді суто «сценічний», а з іншого, – міфологічний, але, по суті, визначальний. У тексті «Венери в хутрі» ми знаходимо численні посилання на відомі літературні й міфологічні мотиви. Більше того, виникає таке враження, що згадані посилання й виправдовують, і нібито надихають усю мазохівську чуттєвість: «Я... читав книжку Юдити, ревнував жорстокого язичника Олоферна до царської жінки, яка відтяла йому голову, і заздрив його криваво-прекрасній смерті» (с. 71). «Я заздрив королеві Гюнтеру, якого шлюбної ночі зв'язала владолубна Брунгільда» (с. 91).

Тож Мазох ніби підкреслює: це не щось індивідуальне й патологічне. Це відлуння дуже давнього, забутого світобачення, вже майже незрозумілого для теперішньої людини...

Щоб уявити дещо подібне, доведеться, звісно, звернутися до цілком конкретних досліджень. І найперше – до чудової праці канадського індолога Девіда Кінслі³, з якої можна дізнатися, що в Індії, у тантричному напрямі індуїзму, вже здавна були відомі надзвичайно дивні богині: «махавідьї»... Дивина полягала в тому, що вони суперечили не тільки звичним уявленням про богинь, а й уявленням про жіноче. Втім, відзначені суперечності анітрохи не заважали поклонятися тим богиням. Очевидно, такі «стосунки» варті досить уважного розгляду.

Відразу впадає в око, що «махавідьї» достатньо жорстко домінують над чоловіками. Не звичайними смертними, тут немає що говорити – богині. Над великими божествами індуїзму. Тож перша з «махавідьї», а саме Калі, була зображена стояча на лежачому Шиві. В руках у неї – відрубана голова і закривавлена сокира. Усе вбрання її складалося лише з пояса та намиста – тобто пояса з відрубаних рук і намиста із відтятих голів. Очевидно, йдеться про смерть, адже мешкали «махавідьї» на місцях кремації трупів...

Окрім того, дивні богині відзначались і сексуальністю. Хоча й там домінували над чоловіками, бо незмінно зображувались у «верхній позиції». До того ж їх особливо вшановували, що, звичайно ж, нагадує про мазохізм. Але, з огляду на прадавню традицію, це не можна списати на патологію; навпаки, треба спробувати це пояснити.

Загалом отих «махавідьї» було десять, отож описані тут властивості ніби з'єднували їх у групу. Та це не виключало й характерних особливостей. До складу такої групи зараховували, приміром, і відому богиню Лакшмі, – хоча та, на відміну від усіх інших, була привабливою й доброзичливою. Чисельність і відмінності «махавідьї» ніби нагадували природу самої жінки, дуже мінливу й різноманітну. Та, з іншого боку, це вважалося за пр'яви великого потойбічного начала – «це різні форми найвищої трансцендентної жіночої реальності, що звичайно називають Махадеві (велика богиня)»⁴.

Звичайно ж, її сила видавалася неймовірною; не варто знову казати, якими владними та жорстокими здавалися «махавідьї». Ця сила, помножена на жіночість, і викликала поклоніння. До речі, все тантричне світобачення було спрямоване не на звичну нам умоглядність, а насамперед – на ритуал, отож дієве й детально регламентоване служіння своїй богині. Це, звісно, знову нагадує про мазохізм. Адже вся його «театральність» була не просто лицедійством, а своєрідною «літургією», ніби «месою», що її треба старанно й самовіддано відслужити. Ця чітка регламентація (в європейській традиції письмова) може пояснювати й «угоди» Захер-Мазоха.

Та все це тільки обставини. Бо питання насправді в тому, чому таке, тобто жіноче, начало стало настільки важливим у прадавньому світобаченні. Для відповіді підкреслимо, що будь-яка міфологія розглядала тему появи. Запитання, звідки саме дещо взялося, більше того,

³ Див.: Кінслі Д. Образы божественной женственности в Тантре. Десять махавидий. – СПб.: Академия исследований культуры, 2007.

⁴ Там само. – С. 32.

звідки саме взялося все, поставало тут якнайпершим. Очевидно, давня людина мала єдиний зразок осмислення тої появи: народження. Тому саме стихія жіночості видавалася тут найсильнішою, була шанованою та обожненою. Зауважимо, що Мазох усвідомлював цей мотив і відзначив його в книзі, «бо саме в цьому криється найважливіше завдання буття: продовження роду» (с. 91).

Така думка важлива тим, що спрямовує наші пошуки до здебільшого філософської площини. Звісно, справа не стільки в тому, що вживається характерне слово «буття», скільки в появі зовсім іншого, тобто справді філософського підтексту.

Можна визнати: це жіноче начало, взяте з боку його продуктивності, насамперед є буттєвим. Адже справді призначене для відтворювання буття. Тобто жінка ніби втілює те буття й виявляється, коли можна так сказати, «онтологічнішою» за чоловіка. – Перебуваючи біля неї, ти, безперечно, відчуваєш її присутність явно гостріше за свою власну.

Тоді маємо припустити, що в основі світосприймання не внутрішнє «почуття самого себе» (суто західне розуміння), а відчуття своєї близькості до когось іншого, й найперше – саме до жінки. Спочатку це, звісно ж, мати, хоча надалі з'являються й інші. Вони насправді ніби дарують існування, спершу фізично, а потім і метафізично. Лише відчути себе зсередини замало, щоб усвідомити це буття, бо найперше треба відчути його зовні, біля себе, гостро відчути його присутність. «Я нічого не хочу від тебе, зовсім нічого, лише завжди бути поряд, бути твоїм рабом...» (с. 158)

Оце «бути поряд» (у Мазоха в оригіналі: Nähe sein) і видається тут найсуттєвішим. Адже «бути» – це, власне кажучи, й означатиме «бути поряд», отже, виходить не з особи самого себе, а з наближеності до когось іншого. Однак мусимо пригадати: то відгукнулося дуже давнє і потужне світобачення. Повертаючись до «махавідій», підкреслимо, що ця назва дивних богинь означала велике знання, «маха-відья». Тут одразу впадає в очі корінь «від», адже від нього походить і саме слово «Веди» (прикметно, що наша мова зберегла цей корінь у недоторканості – «с-від-омість», «до-від-атися», «зас-від-чити», «спо-відь» і навіть «відь-ма»).

Сама назва тих «махавідій» підказує: це не просто якась екзотика стародавньої культури. Це старанно прихована й найважливіша таємниця щодо суті всього життя. Ми вже знаємо, ці богині були виявами великого, суто жіночого й потойбічного божества. Та насправді, коли спробувати перейти від міфологічного до філософського сприйняття, – тут виявлялося саме буття. Втім, яке воно, те буття? Дуже різне, неначе ті «махавідї». Проте незмінно потужне і панівне. Буде спокусливим і п'янким, але частіше холодним і байдужим. А ще жорстоким і жахливим. І головне: не залишить анінайменшого сумніву, хто саме все визначає...

Переконались у могутності буття дуже просто: ти отримуєш його й набуваєш існування незалежно від усіх своїх зусиль. – Яка там активність! Отож істота, що здатна подарувати тобі буття, з давнього-давня сприймалась як наймогутніше божество. Так само, попри всі твої бажання, – не будемо казати про самогубство, – доводиться з тим

буттям і розлучатись. Очевидно, саме тому це життєствердне божество було водночас і вкрай жорстоким. Ось так і поєднувалися ті, здавалося б, абсолютно відмінні властивості.

Недаремно ж у славетній праці З.Фрейда «По той бік принципу насолоди» ми знаходимо припущення, що в основах існування лежать інстинкти чи «первинні потяги» життя і смерті⁵.

Отже, з огляду на все сказане, навряд чи можна вважати «мазохізм» (якщо триматися цього терміна) лише збоченою хворобливістю. Ми бачили, що насправді Захер-Мазох ніби відтворював якийсь давнє світосприймання, надто несхоже на теперішнє. До речі, його відгуки зустрічалися не в одного лише Мазоха. Ось ще один український філософ: Хома Брут. І не будемо заперечувати, що то, мовляв, не філософ, а відомий літературний персонаж. Адже «філософ» – це не стільки якась людина, скільки певна позиція чи становище, коли раптом опиняєшся на зламі всього буття. У такому смислі навіть Сократ є, радше, платонівським персонажем, аніж особою.

Згадаймо, що Хомі довелося зустріти відьму. Вона стрімко скочила йому на спину (верхня позиція «махавідій»), і вони помчали, не відчуваючи під собою землі. Тут у філософа з'явилося «бесовски сладкое чувство», Хома відчув якийсь «томительно-страшное наслаждение». Все, що далі, справляє враження невідворотності й безвиході. Зауважимо: сам Гоголь якоюсь мірою подібний до Захер-Мазоха. Теж українець (уже без сумніву), він також народився в імперії, тож отримав і домінуючу мову, і навіть успіх. Але завжди відчував присутність якогось іншого, потойбічного начала – потужний тиск самого буття...

«Припустімо, що істина – жінка, і що ми побачимо?»⁶.

⁵ Див.: Фрейд З. «Я» и «Оно». Работы разных лет. В 2-х кн. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 139–192.

⁶ Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. – Львів: Літопис, 2002. – С. 7.